

Belinszki Eszter

A KRITIKAI KULTÚRAKUTATÁS ÉS TÖRTÉNETI KÖRÜLMÉNYEK HATÁROZTÁK MEG FEJLŐDÉSÉT? HOGYAN ÉRTELMEZHETŐ A KULTÚRA FOGALMA? AZ ALÁBBI ÍRÁS ELŐBB EZEKRE A KÉRDÉSEKRE KERES VÁLASZT, MAJD AZT VIZSGÁLJA, HOGYAN ALKALMAZHATÓK A KRITIKAI KULTÚRAKUTATÁS EREDMÉNYEI A MÉDIAKUTATÁSBAN.

Hogyan alakult ki a kritikai kultúrákutatás? Milyen társadalmi és történeti körülmények határozták meg fejlődését? Hogyan értelmezhető a kultúra fogalma? Az alábbi írás előbb ezekre a kérdésekre keres választ, majd azt vizsgálja, hogyan alkalmazhatóak a kritikai kultúrákutatás eredményei a médiakutatásban.

E cikk célja, hogy rövid összefoglalót nyújtson a *cultural studies*-nak, illetve Vörös Miklós és Nagy Zsolt (1995) javaslata nyomán kritikai kultúrákutatásnak nevezett irányzat elméleti alapjairól, valamint ezeknek a médiakutatásban jelentkező kutatás-gyakorlati, a kérdésfeltevést és módszertant döntően befolyásoló következményeiről.

Egy elméleti irányzatot nem egyszerűen és még kevésbé hálás feladat tömören össze-foglalni. Nem hálás, mert ilyenkor törvényszerűen kimaradnak nevek, elemek, fogalmak, akik és amelyek szintén fontosak; mások talán más preferenciákkal, más sor-rendben és más súlypontokkal mutatnak be a kérdéses területet. És nem egyszerű, mert hiába a rengeteg elolvasott oldal és a „tudom, értem, átlátom” magabiztossága, a tanulmányíró az első sortól kezdve szembesül a kínzó döntéssel, hogy hol is kezdje el. Még nehezebb a helyzet, ha egy olyan sokszínű, sokféle áramlatot maga ba foglaló és kevésbé kanonizált irányzatról — mert elméletéről a szó szoros, tudományelméleti értelmében nem beszélhetünk — van szó, mint a kritikai kultúrákutatás.¹

El lehet kezdeni az elején, de hol is van az eleje? Az egyidejűségek és összefonódá-sok sora miatt a kronológikus áttekintés meglehetősen nehezségekkel jár. A geneológikus megközelítés és az intézményre, illetve a hozzá kapcsolódó személyekre fókuszálás már csak azért is problémás, mert ez akár az „iskola” és „alapító atyák” benyomást is keltheti, ami éles ellentétben áll a *cultural studies* „önképevel” (Hepp 1999:15). To-vábbi, gyakran használt stratégiák is kínálkoznak az elmélet „összefoglalására”. Pé-ldául ki lehet emelni és le lehet írni a legjelentősebb pontokat, amelyek köré az irányzat szervező-központi fogalmakat, mint orientációs pontokat, amelyek köré az irányzat szervező-dik. Ez utóbbi a kritikai kultúrákutatás esetében különösen stilszerű megoldás lenne, muntegy utalva Raymond Williams kulcsszó-módszerére.² Kézenfekvőnek kínálkoz-

¹ Vö. Turner (1990) és Hepp (1999).

² *Culture and Society* című könyvében (1958) Williams sorra veszi egyes fogalmak — például „mű-vészet”, „kultúra”, „demokrácia”, „osztály” — jelentésében az ipari forradalom óta végement eltolódásokat, és ez képezi az alappját a kultúra és a társadalom fejlődésének összefonódásáról tett elméleti következtetéseinek. Két év tizeddel később *Keywords. A Vocabulary of Culture and Society* (1976) címmel jelent meg szóárformájú szógyűjteménye, melyben kulcsfogalmak jelen-tésváltozásait mutatja be. Nem véletlen, hogy módszere hasonlít az irodalomtudományok-ból ismert tradícióhoz: Williams pályája az irodalomkritikától indult.

MÉDIA ÉS KULTÚRA

na még Stuart Hall nyomán a két meghatározó paradigma, a kulturálisizmus és a strukturális/semiotika köré csoportosítva, ezek szintézisére kihegyezve bemutatni, miről is szól a kritikai kultúrakutatás, pontosabban mi az a közös nevező, melynek alapján egyes szerzők, művek és kutatások egy csoportba sorolhatók (Hall 1981). Ugyanakkor a vállalkozást csak megnehezíti, hogy éppen az irányzat képviselői tiltakoznak élesen egy egyértelmű, bizonyos fokig kanonizált fogalmi meghatározás ellen (Hepp 1999:15).

A következőkben igyekszem megvilágítani a lényeges fogalmakat az elméleti irányzaton belül, megpróbálva megrajzolni a „közös nevező” korántsem egyértelmű vonalait úgy, hogy a kutatási gyakorlat szempontjából központi elemek kerüljenek előtérbe.

Bár fent a kronológikus ábrázolás nehézségére utaltam, mégis nélkülözhetetlennek tartom a kritikai kultúrakutatás társadalmi-történeti kontextusba helyezését. A cultural studies bölcsőjének a második világháború utáni Nagy-Britanniát tekintik a szakirodalom. Egyrészt a tömegtermelés és a tömegkultúra terjedése, a populáris kultúra amerikanizálódása, másrészt a jóléti állam kiépülése és ezzel együtt a társadalom strukturális változása határozza meg ezt az időszakot. A társadalomtudósok érdeklődése a munkás millió felé fordul, különösen a munkásosztály „középosztályosodásának” tézise kapcsán (Turner 1990:41). Az elit- és tömegkultúra szembeállításának, aminek gyökerei az iparosodás kezdetére nyúlnak vissza, új megvilágításba került az iskolázási lehetőségek szélesebb körűvé válásával. Az F. K. Leavis vezető, kulturális konzervatívizmust hirdető irányzattal szemben, mely a „magaskultúra” morális és esztétikai tartalmát állította szembe a mindezeket nélkülöző populáris kultúrával, az ötvenes évektől kezdve létrejöttek olyan értelmiségi és tudományos kutatócsoportok, amelyek vizsgálódásuk középpontjába éppen ezt a kritikusan szemlélte tömegkultúrát, a mindennapi élet kultúráját állították, mégpedig ennek a társadalmi demokratizálódáshoz való kapcsolata szempontjából (Turner 1990:42ff; Göttlich 1996:184ff).

A társadalmi egyenlőtlenségek iránti érzékenység meghatározó közös jellemzője annak az irodalom- és társadalomtudósi körnek, melynek tagjai munkáikkal és vitáikkal döntő lökést adtak a kritikai kultúrakutatás fejlődésének. A „társadalmi egyenlőtlenség” terminus a kezdeti szakaszban főként osztályegyenlőtlenségek³ fogalmazódott meg az empirikus munkában, később azonban egyéb kategóriák, mint a nem, az etnikai hovatartozás szerinti egyenlőtlenség is a figyelem középpontjába kerültek. A munkásság kultúrája iránti érdeklődés bizonyos tekintetben életrajzi gyökerekre is visszavezethető a kutatók egy részénél. Richard Hoggart és Raymond Williams munkás származásuk voltak, és mielőtt tudományos pályára léptek volna, a felnevelésükben tevékenykedtek. Stuart Hall szintén tanárként kezdte munkásságát (Turner 1990:45). Az oktatásban szerzett tapasztalatok valószínűleg hozzájárultak ahhoz, hogy a populáris és elitkultúra ellentéte és ennek művelődéspolitikai, társadalom demokratizálódásra hatást gyakorló vonzatai ilyen jelentőséget nyertek ezen tudósok későbbi munkáiban.

3 Az „osztály” (class) fogalmának használata nem problémamentes. Bár a cultural studies egyértelműen marxista elméleti tradíciókban gyökerezik, és az osztály meghatározása kezdetben valóban a termelési eszközökhöz való viszonyt jelentette ebben az értelemben, a hatvanas évektől fogva jelentéseltolódás figyelhető meg az angolul beszélő nyelvterületen, aminek eredményeként az osztály fogalom részben a hasonló társadalmi-gazdasági helyzetben lévő emberek csoportjának leírására vált használhatóssá (vö. *middle class*, *upper class*). Magyarul a társadalmi réteg kifejezés ezekben az esetekben megfelelőbb. A hetvenes évek szubkulturálistudásai később a műló fogalmát helyezték előtérbe. Ezen írásnak nem célja, hogy ezt a problémakört részletebben kifejtse, ezért a jelentéseltolódás tisztázása végett csak a következő megjegyzésem: amennyiben egyértelműen a marxizmus értelmében vett *Klasse*-ről van szó, az osztály fogalmat használom, egyébként a társadalmi réteg megnevezés szerepel, ha a csoportképzés alapja a hasonló szocioökonomiai státusz.

A cultural studies kialakulásának eszméletörténeti hátterét tekintve meg kell még említeni, hogy korai képviselői a brit New Left mozgalom köréhez tartoztak, amely a brit kommunista párt hagyományos marxista számvával szemben jött létre. Ugyanakkor a marxizmus képezte részben az elméleti kiindulópontot, melynek kritikuss továbbonoldósa a cultural studies egyik tartóoszlopa.⁴

Mint már említettem, a cultural studies több elméleti talákozási pontján alakult ki. A továbbiakban először a szemiotikai alapokra térek ki, majd az ideológia és a kultúra fogalmának jelentésére. Végül a szöveg és a befogadó, mint a médiaelemzés központi kategóriái kapcsán jutunk el a kutatás-gyakorlati következményekhez.

Szemiotikai alapok

Az első és a továbbiak szempontjából igen lényeges elem a szakítás azzal a pozitívista ismeretelméleti hagyománnyal, amely szerint a valóság valami közvetlenül megtapasztható, átélhető dolog lenne. Az érzékszerveinkkel felfogott valóság nem más, mint jelzések (*signals*) sokasága, amelyek azonban csak akkor nyernek értelmet, ha egy jelrendszerbe (*sign system*) illesztjük be őket. A világ megtapasztalása tehát nem közvetlenül, hanem egyfajta értelmező struktúrán keresztül, áttételesen zajlik. Ez a bizonyos értelmező struktúra pedig nem valamű univerzális, eleve adott, sosem változó, független dolog, hanem nagyon is társadalmi konstrukció. A nyelv az az átfogó jelrendszer, amelyen keresztül hozzájutunk a valósághoz. Ez az a rendszer, amelyben minden egyéb értelmezett jel „lefordításra” kerül, a valóság csak a fogalmi gondolkodásban nyer értelmet.

Mint Ferdinand de Saussure az általános nyelvészetről írt munkájában kifejti, a jelölő (*signifiant*), például az *a-s-z-t-a-l* hangsor) nem vezethető le a jelölt (*signifié*), az asztal mint fogalom) lényegi tulajdonságaiból, az előbbi nem tekinthető az utóbbi egyértelmű referenciájának, amely valamiféle külső, egyértelmű szabályok alapján működő hozzárendelő rendszer eredménye lenne (Saussure 1967). Nem, ez a viszony esetleges, mint ezt a különböző nyelvek léte jól példázta. (Az asztalt egyes helyeken *Tisch*-nek, máshol *table*-nek stb. nevezik.) Ha azonban a jelölő-jelölt viszony nem szükség szerű, kényszerítő erejű, akkor változhat is, s a lényegi kérdés már nem az, hogy a valóságot helyesen írja-e le az adott hangsor, vagy másként az adott jel valóban valóságútn tükrözi-e a valóságot, hanem az, hogy milyen módon konstruálja meg azt. Így a valóság egyes elemekre vonatkoztatott fogalmi megkülönböztetések nem a természetes különbségek, hanem a társadalmi szükségességből következő különbözőségű eredményei. Sokat idézett példa az ausztráliai bennszülöttek tucatuvi kifejezése a bozótra (Turner 1990:13), vagy az eszkimók kívülről álló számaira érthetetlen és észlelhetetlen nyelvi különbségtevése a hó egyes típusai közt.

Volosinov *Marxizmus és nyelvrozológia* című munkájában Saussure érvelésével egybehangzóan szintén a jel, és különösen a nyelvi jel materiális természetéből indul ki. Ugyanakkor Saussure-rel ellentétben rámutat, hogy a nyelv lényege nem az absztraktt rendszer, amelyhez mint normához viszonyul az egyén a beszéd aktusa folyamán (vö. Saussure *langue és parole* fogalmait), hanem éppen hogy az egyes beszédak-

4 Hoggart és Williams korai írásaiban nem a marxizmus kultúra-fogalma jelenti a kiindulópontot, annak ellenére, hogy például a marx koncepció kritikuss kibővítése nyomán követhető írásaikban. Ezen a ponton egyértelműen különböznek írásaik E. P. Thompson *The Making of the English Working Class* (1968) című könyvétől, aki kultúraelméletét a marxista tradíció keretei között fejti ki (vö. Turner 1990:69; Hepp 1999:80; Göttlich 1996:195). Később Williams *Marxism and Literature* (1977) című könyvében részletesen kitér a marxizmushoz való viszonyára és annak változására. A marxista elmélet recepciójához valószínűleg, az is nagymértékben hozzájárult, hogy a hetvenes évektől könnyebben lehetett angolul hozzáférni a marxista művekhez.

tusokban megnyilvánuló szociális interakció, amelyben a beszélő szövege jelentéstartalmat nyer. A nyelvi jel csak ebben az interakcióban jut megkülönböztető, így válik jellé, és megelõzően csak jelzéstől beszélhetünk. Volosinov itt megkülönbözteti az észlelés és a megértés stádiumát, melynek folyóján az érzékszervekkel felfogott jelzéstől a szociális kontextusra vonatkoztatott, értelemmel bíró, és így megérthető jel lesz. A jellé válás elengedhetetlen követelménye tehát a társadalmi kontextus. Ugyanakkor, miután a jelentés nem immanens eleme a jelnek, ugyanazon jelhez számtalan jelentéstartalom köthet. Volosinov a jel ezen tulajdonságát multikontakultalitásnak nevezi. Így a kommunikáció folyamán lényegében állandó tárgyalás folyik a fogalmak jelentéséről, vagy — Volosinov marxista terminológiája szerint fogalmazva — a jelentés a társadalmi interakcióban állandó harc tárgya.⁵

Volosinov ezen kívül rámutat, hogy a jel, éppen azért, mert nem a valóság „valós” tükrözése, hanem annak sajátos, „megtört” visszaadása, konstrukciója, mindig értelemmel van ellátva. A jel nem más, mint az ideológia anyagi formája; anyagi, amennyiben materiális formában megnyilvánuló jelzésekhez köthetik (beszedhang, vizuális élmény), és hatása cselekvésben nyilvánul meg. Az ideológia ily módon nem választható szét a jeltől, illetve a nyelvtől, mint primer jelrendszerrel, és átszövi az élet valamennyi területét (Volosinov 1975:56). Fontos megjegyezni, hogy itt az ideológia fogalma tág értelmet nyer, nem pusztán nagy, önmagukban konzisztens ideológiai rendszerekről van szó. Maga a kommunikáció ezek után úgy fogható fel, mint ideológikus tartalom állandó újratárgyalása társas interakciókban. A társadalmi kontextus nem egyszerűen a különböző „tudattartalmakra” referál, amelyek individuálisan különbözöek, s így a megértés sem individuális aktus. Miként erre a „tárgyalás” illetve a „harc” fogalom is utal, sokkal inkább érdekösszetűközésekről van szó. Maga a nyelvi közösség sem tekinthető homogénnek, hanem társadalmi pozíciók alapján különböző érdekek mentén szegmált csoportok sokaságának, amelyek saját érdekeiket kívánják érvényesíteni az egyes szituációkban mindig újra meghatározott valóságdefinícióban (illetve a valóság éppen tárgyalt részének definíciójában), miközben a rendelkezésükre álló erőforrások korlátozzák vagy segítik őket ebben a gyekeszletükben (Volosinov 1975:71-72).

Az ideológia és érdek beépítésének következtében a jelrendszer és ezen belül a nyelv már nem tekinthető semleges médiumnak, hanem a társadalmi egyenlőtlenségekkel összefonódó, azokat leképező, ugyanakkor újratermelő jelenség. A nyelv és a társadalom tehát nem független egymástól, ugyanakkor viszonyuk nem is lineáris, hanem szövevényes kölcsönhatás alapú.

Még egy fontos elem található Volosinov könyvében, ami később Roland Barthes munkáiban is központi szerepet játszik. Volosinov kitér arra, hogy a jel a megértés folyamatában mindig újabb jelle lesz vonatkoztatva. Mint írja, a jel megértése nem más, mint az érzékelt jel más, már ismert jelekre való vonatkoztatása, a jel jellet való viszonzása. Az ideológiai teremtés és megértés láncolata folyamatosan, jeltől jelig, majd tovább egy következő jelig mozog, az egyik elemről a másikig. Ugyanakkor mindegyik elem jel, és mint ilyen, materiális (Volosinov 1975:57). A megértés maga így egy végtelen jelSORZAT folyamata. Barthes hasonló módon a denotáció és konnotáció fogalmával írja le a végtelen jelJELNYOMOT: denotációnak azt a jelentést nevezzi, amely egy jelhez (például szóhoz) a (nyelvi) konvenció alapján tartozik. Ugyan-

5 Volosinov, Valentin N. (1975): *Marxismus und Sprachphilosophie Grundlegende Probleme der soziologischen Methode in der Sprachwissenschaft*. Berlin: Ullstein. Magyarul: Bahtyin, Mihail Mihajlovics (1986): *Marxizmus és nyelvfilozófia I. A beszéd és a valóság*. Budapest: Gondolat Kiadó. Több nyugat-európai kiadásban Volosinovot nevezik meg, mint a fenti mű szerzőjét. Bár a tudománytörténet mai álláspontja szerint a Marxizmus és nyelvfilozófia Bahtyin trása, aki politikai okokból jelentette meg asszisztense neve alatt munkáját, így próbálva megfévesztetni a sztálini cenzúrát, a bibliográfiai korrektség okán a jelen cikkben a hivatkozott német kiadás adatait használom.

akkor ugyanaz a jel egy másik jelrendszerben további jelentéssel rendelkezik, ez a konnotáció. Ez a másodlagos jelentéstartalom az elsőt részben elfedheti, de semmiképpen nem függetleníthető a jel-örményzettől. Barthes ezzel arra mutat rá, hogy a jeleknek többféle, a kontextustól kisebb vagy nagyobb mértékben függő jelentéssükja lehet. Sem a konnotáció, sem a denotáció nem vezethető le azonban a jelölt dolog lényegéből, ugyanakkor nem is teljesen esetlegesek, hanem a társadalmi diskurzusban kerülnek meghatározásra, ily módon pedig állandó változásnak vannak alávetve (Vö. Barthes 1964; 1979). Egy igen komplex, de Barthes érvelését jól illusztráló példára utalva érdekes végiggondolni a közepén lyukas zászló (mondjuk piros-fehér-zöld) elsődleges jelentését és a hozzá kapcsolódó konnotációkat, illetve azok jelentésselődését 45 év alatt.

Ha ezeket a szemiotológiai megfontolásokat összefoglaljuk abból a szempontból, hogy mit is jelentenek a szövegre, mint nyelvi jelek komplex együttesére nézve,⁶ akkor megállapíthatjuk, hogy a szöveg nem egy lezárt, törvényserű és „objektív” jelentést hordoz. Legfontosabb jellemzője éppen a poliszémia, többértelmség. A valóságról megfogalmazott leírás az egyes jelentésekben nem objektív, hanem konstruált, és tükrözi a társadalom hatalmi viszonyait. A valóság definiálásának joga (melyet akár a legitim tudás fogalmával is körülírhatunk) érdekűtközések tárgya.

Ideológia, hegemonia

A marxizmus, de különösen a leegyszerűsítéséből származó „vulgármarxista” gondolatok kritikájának egyik alapeleme a kritikai kultúrakutatásban az alap és felépítmény viszonyának újragondolása, illetve megsabditása a mechanikus koncepciótól, mely szerint a gazdasági alapok (Basis) direkt és egyenes módon határoznák meg a felépítményt (*Überbau*), és ezen belül a kultúrát, nyelvet. Az ideológia szerepe ez szerint a valóság elreplezése lenne (lásd még *falsches Bewusstsein*, hamis tudat).

Az ideológia működésének és az alap és felépítmény viszonyának tárgyalása két marxista gondolkodó, Antonio Gramsci és Louis Althusser munkáit követve bontakozott ki a cultural studies irányzatban. Bár mindketten különböző történelmi helyzetben, más perspektívából és más súlypontokkal dolgoztak, hatásuk a szemiotikai alapokkal párhuzamosan igen gyümölcsözőnek bizonyult a kultúra társadalomle-méleti beágyazásának szempontjából.

Althusser kritikája a klasszikus marxizmussal szemben arra irányul, hogy milyen mértékben tekinthető a termeléshez való viszony determinisztikusnak, mennyire vezethető le ebből valójában az osztályhelyzet, és mennyiben terméke ennek az ideológia. Mennyiben beszélhetünk a hamis tudat mellett „valódi”, igaz tudatról. Egy igaz tudat léte azt jelentené, hogy létezik a valóság megismeréséhez vezető közvetlen út, empirikus tapasztalás.

Az utóbbi ismeretelméleti pozíciót Althusser nem osztja, a megismerés és tudás csak a nyelvvel, illetve a kultúrán keresztül, diszkurzív áttétellel lehetséges, melyek maguk társadalmi konstrukciók. Továbbá az a benyomás, hogy a megismert valóság valóban valóság, egyértelmű, valami kívülről objektumra visszavezethető, nem ér-zékesalódás, hanem nagyon is társadalmi érdekek eredménye, visszavezethető arra, hogy a domináns csoportok — vagy a „tudás letéteményesei”, azaz a valóság felett nagyobb definíciós hatalommal rendelkezők — pozíciójuk megjelöléséért és megjelöléséért harcolnak.

6 A „szöveg” itt tág értelemben szerepel. Arra utal, hogy mindenfajta jel, akár vizuális — például egy lyukas zászló —, akár másfajta, a fogalmi gondolkodásban végső soron nyelvi jelle transz-formálódik és így nyer jelentéstartalmat; nem pusztán jelek kvantitatív együttesét foglalja magában, amelyek aztán egyenként önmagukban vizsgálhatók volnának.

deklarában, naturalizálásában.

Althusser hangsúlyozza, hogy az ideológia nem valamiféle ideák statikus összessége, mely a materialis alapok direkt, immateriális eredménye lenne. Sokkal inkább egy dinamikus, állandóan változó jelenségről van itt szó, amely a gyakorlatban, a társas gyakorlaton keresztül újra és újra kitermelődik, rekonstruálódik. Az ideológia feladata Althusser szerint a termelés adott formáját lehetővé tevő társadalmi viszonyok reprodukálása. Egyszerűen fogalmazva: nem elég, hogy a munkaerő rendelkezésre álljon egyes, az adott munka elvégzésére képes emberek formájában, hanem az is szükséges, hogy ezek az emberek hajlandóak legyenek az adott munkaviszonyba lépni, elfogadják annak logikáját (például az időkorlátokat, a fizikai mozgásszabadság több-kevésbé korlátozását stb.). Az ideológia biztosítja a szükséges hozzáállást azáltal, hogy meghatározza, az emberek milyen módon gondolkoznak a világról és benne önmagukról, milyen alapvetések adnak irányt a cselekedeteiknek.

Althusser koncepciójában az ideológia nem pusztán eszmei, hanem a társadalmi gyakorlatban, a nyelvben, rítusokban, társas viselkedésben materializálódó jelenség. A társadalomban az ideológiai államapparátus termeli ki: az oktatási rendszer, a politikai rendszer, a jogrendszer, a család, a média stb. Vagyis a klasszikus marx felépítmény. Az alap-felépítmény viszonya így összetett kölcsönhatásként fogalmazódik meg. Az ideológiai államapparátus egyes területei (kerülve itt a túlságosan rendszerelméletként hangzó alrendszer kifejezést) nem állnak közvetlen kapcsolatban egymással; hangsúlyosan mint független, a társadalmi egyenlőtlenségek kompenzálására szolgáló és a hatalom szempontjából semleges intézmények vannak megnevezve. Ugyanakkor – érvel Althusser – azok a társadalmi normák, amelyek alapján az egyenlőség és igazságosság meghatározásra kerül, és amelyek mérvadóak az ideológiai államapparátus működése szempontjából, az adott társadalmi erőviszonyok és érdekösszeütközések eredményei (Althusser 1977; vö. Fiske 1987; Turner 1990:25).

Althusser ideológia-fogalma központi jelentőségű a kulturális studies irányzatban, bár mint Stuart Hall rámutat, nem problémamentes: az ideológiát ugyanis mint a domináns osztály ideológiáját elemezi. Így Hall szerint Althusser figyelmen kívül hagyja annak ellentmondásos mivoltát, az ellenállás ideológiájának lehetőségét, illetve azt a kérdést, hogy ha az ideológia uralma valóban olyan töretlen és kikerülhetetlen, mint azt az ideológiai államapparátus tézise sugallja, akkor hogyan termelődhet ki az adott társadalmi közegben önmaga ellentéte is. A kérdés éppen az, hogyan termelődik az ideológia újra egy liberális demokratikus társadalomban a „privát”, civil intézmények keretein belül, az államtól úgymond független területeken (Hall 1996).

Az ellentmondásosság és ellenállás témakörének tárgyalására Antonio Gramsci hegemonia-tézise kínálta lehetőséget, ez vált a kritikai kultúrakutatás egy további meghatározó elemévé. Különös fontossága és az irányzat számára gyümölcsöző volta abban rejlett, hogy köztes utat kínál a determináció problémájának kezelésére (vö. Turner 1990:72). Gramsci érvelése szerint a hatalmon lévő osztály csak az alárendeltek „közreműködésével” tudja hatalmát biztosítani, amennyiben rá van utalva arra, hogy a represszív eszközök használata mellett az alárendelték beleegyezését is elnyerje a társadalmi hatalmi viszonyok fenntartásához. A konszenzus elérése és megőrzése állandó, végpont nélküli folyamat, melynek során az egyes társadalmi csoportok újabb és újabb tárgyalásokra kényszerülnek egymással, a nagyobb hatalommal bíróknak újra és újra törekedniük kell arra, hogy az ellenzéki csoportokkal, de legálábbis azoknak egy részével közös bázist alakítsanak ki (Gramsci 1970).

A társadalom működésének ez a processuális leírása teszi lehetővé a társadalmi változás beépítését a modellbe. Az ideológia és az egyes társadalmi csoportok eltérő szociális tapasztalatai újra és újra ellentmondásba kerülnek egymással, ugyanakkor

ez az ellentmondás csak bizonyos fokig tartható fenn anélkül, hogy a társadalom működését alapjában veszélyeztetné. Ezzel maga az ideológia is állandó változásra van kényszerítve, vagyis az ideológia mint valóságdefiníció maga is a harc, illetve tárgyalás tárgyává válik. Különösen fontos szerep jut ebben az összefüggésben a „józan ész” fogalmának: a józan ész azt a konszenzusos alapot takarja, amelyben a domináns ideológia „megkérdőjelezhetetlen”, „természetes”, „nyilvánvaló”, „örökérvényű” „igazságai” vannak, amelyben a valóság leírása a társadalom széles körének egyetértésével találkozik, és – mint realitás – cselekvése alapjává válik. Bármennyire is természetesen tűnik a józan észre hivatkozó világleírás, a gyökere nem a valóság, s társadalmilag konstruált mivolta nyilvánvalóvá válik, ha megfigyeljük, időben és térben mennyire változó.

Gramsci hegemonia-elmélete tehát lehetőséget nyújt a determináció és a társadalmi változás viszonyának kezelésére az elméleti keretben, ráadásul Althusser inkább makro-szintű perspektívájával szemben a szubjektum és ezzel a lehetséges ellenállás szerepe is felértékelődik benne. Egyes szerzők Gramsci írásainak jelentőségét pontosan abban látják, hogy azok mintegy összekötő kapcsot jelentenek a kontinentális gyökerű strukturalizmus és a brit kulturalizmus között, így gyümölcsözően hatnak a cultural studies irányzatra (Turner 1990).

Kultúra

A cultural studies-hoz hasonló kritikai-materialista kultúraelméletek jellemzője, hogy kérdésfelvetésközponjtában nem az esztétika vagy a morál kulturalis értékeinek univerzális fejlődése áll, hanem a kultúra szerepe a szimbolikus és anyagi rend újraelméletében. Analtikus szinten két problémakör különíthető el ezen a központi kérdés-körön belül: a szimbólumrendszer elemzése, illetve a kulturalis jelentéskomplexumok és a társadalmi hatalmi struktúrák viszonyának vizsgálata (Göttlich 1996). Ennek megfelelően a médiaelemzés vizsgálódási körébe beletartozik az állam, a gazdaság és a média közti hatalmi viszonyok kritikus elemzése mellett a média szervezeti felépítésének vizsgálata is, továbbá az, hogy a szervezeti felépítés milyen meghatározó hatást gyakorol a médiatermékekre, és a termékeket milyen gyakorlatok szerint fogyasztja a közönség a mindennapok kultúrájában (Göttlich 1996:27). Ez utóbbi nem egyszerűen a mindennapi rutint és szokásokat foglalja magában, hanem emeltekben azt a kérdést is feléleli, hogy milyen jelentősége és hatása van a médiatermékeknek, mit „tesznek” az emberek a médiában látott-hallott-olvasottakkal.

A kultúra mint a társadalmi integráció meghatározó eleme nem a kritikai kultúrakutatás „találmánya”. A Frankfurter Iskola már a harmincas években foglalkozott a tömegkommunikációs eszközöknek a társadalomban betöltött szerepével, szintén az alap és felépítmény marx koncepciójának újragondolásával⁷ (vö. Adorno kultúrparadigma kritikája). Ugyanakkor a Frankfurter Iskolával ellentétben a magas művészet vs. populáris kultúra dichotómián átívelő cultural studies központi kérdésevé nem a tömegkultúra esztétikai-morális fogyatékoságainak kritikája vált, hanem annak a társadalmi reprodukcióban betöltött szerepe. A cultural studies művelői számára a tömegkultúra egyrészt az ideológia megnyilvánulásának formája, az a terület, ahol a konszenzus állandó eltolódásával egyidejűleg a szimbolikus jelentéstartalmakat újra

7 A két irányzat közötti hasonlóságok és különbségek tárgyalása meghaladja ezen írás kereteit, már csak azért is, mert az egyes irányzatokon belül is az alapfogalmak különböző, heterogén explikációival találkozunk. A cultural studies és a Frankfurter Iskola közötti bőségesen akadnak hasonlóságok és különbségek, Udo Göttlich *Kritik der Medien* (1996) című könyvében részletesen kitér ezekre Leo Löwenthal és Raymond Williams munkáinak elemzése kapcsán.

és újra tárgyalják a társadalmi erőviszonyok függvényében, másrészt a társadalmi hatalom elosztását a szimbolikus rendben keresztül befolyásoló tényező.

A cultural studies szempontjából meghatározó jelentősége van a Williams munkáiban körvonalazódó kultúra-fogalomnak. Ugyanakkor ezen a ponton újra utalni kell a kritikai kultúrakutatás sokszínűségére és arra a tulajdonságára, hogy az alapfogalmakat — mint például a kultúrát — sem határozhat meg egyértelműen. Williams műveiben is többféle, bár egymással kétségkívül összefüggő körülírással találkozhatunk. Korai könyvében, a *Culture and Society*-ben Williams a kultúra fogalmának a XIX-XX. század folyamán végbement jelentésváltozásait elemzi, majd későbbi munkáiban a kultúra definíciójának három lehetséges változatát különíti el a kultúra vonatkoztatási kerete szerint: az ideális, a dokumentalist, illetve a társadalmi. Míg az ideális értelemben a kultúra általános, örök érvényű értékek gyűjteménye lenne, s a kultúraelemzés feladata ennek megfelelően ezek feltárása, addig a dokumentarista felfogásban sokkal inkább a művek halmazát jelenti, melyekben az emberi gondolkodás és tapasztalatunknak manifesztálódott. Williams ezzel arra mutat rá, hogy a kortárs brit irodalomtudományban F. R. Leavis által képviselt kultúrafelfogásból, melyben — mint említettük — a magas kultúra esztétikai és morális kiválósága és az ebből levezetendő értékek állnak a középpontban, kizáródik a kisebbségi kultúrák, pontosabban a széles társalmi rétegek „kultúrateremtő” teljesítménye. A társadalomra vonatkoztatott kultúrafelfogás szerint a kultúra mint az életforma leírása, értékek és normák megnyilvánulása nemcsak művészi alkotásokban, de a mindennapi intézményesült vagy rutinizált cselekedeteiben is megfigyelhető. Ez az antropológiai kultúrafogalom, mely szerint a kultúra tulajdonképpen a teljes életforma (*the whole way of life*), meghatározó volt és maradt a kritikai kultúrakutatásban. Kétségkívül nem egyszerű pontosan körülhatárolni e fogalmat, és még nehezebb azt az empirikus kutatásban működtetni, ám mindezek ellenére a leglényegesebb pontra mutat rá. A kultúra elemzésének nem elsősorban művek elemzésére kell szorítkoznia, hanem a processzualis jellegét szem előtt tartva azokra a folyamatokra kell helyeznie a hangsúlyt, amelyek keretében az alkotások (és nemcsak a magas művészet termékei) születnek, illetve a közönség befogadja, megnézi/elolvassa/meghallgatja stb. őket (Czöttlich 1996:203; Hepp 1999:40).

Egy későbbi könyvében, a *Culture*-ben Williams bizonyos szempontból elterjedt antropológikus megközelítéstől, és a kultúrát jelölőrendszernek (*signifying system*) tekintti. Itt egyértelműen érezhető a strukturáliszmus hatása Williams munkásságában. Az újabb definíció előnye, hogy a tényezőkhöz való viszonya jobban vizsgálható, így lehetségessé válik a társadalmi hatalmi struktúrák vizsgálatának beépítése is az elméletbe (Williams 1981; vö. Czöttlich 1996:234ff).

A kultúra fogalma a cultural studies-ban hordozhat tehát mind antropológikus, mind strukturális jellemzőket, ám minden esetben érdekesítettük-özések területe, harc a jelentéstartalmak meghatározásáért, s — mint ilyen — nemcsak a domináns ideológia tettenérésének helye, hanem lehetőség alternatív, ellenállási stratégiák vizsgálatára is. Fiske és Hartley szavaival: „A kultúra éppúgy a jelentésekért folytatott harc, mint ahogy a társadalom a hatalomért folytatott harc” (Fiske/Hartley 1978:20). A tradicionális marxista elmélet által sugalltaktól eltérően a kultúra nem vezethető le közvetlenül a társadalmi-gazdasági alapokból, ugyanakkor nem is a társadalmi meghatározottságtól mentes terület, hanem kölcsönhatásban áll azokkal. Graeme Turner ezt a következő szavakkal foglalja össze: „a populáris kultúra az a harcmező, amelyen a domináns nézetek kivívják a hegemóniát; ráadásul állandó harcmező, amelynek paramétereit részben a gazdasági állapotok határozzák meg ugyan, de területe az ideológia és reprezentáció szintjén megnyilvánuló politikai küzdelem” (Turner 1990:211).

Szöveg, közönség

A fent felvázolt elméleti keret képezi a hátterét Stuart Hall kódolás/dekódolás (*encoding/decoding*) modelljének, mely — több kritikus pont ellenére — a cultural studies irányzat számára alapvető összefüggést tárgyalja a szöveg, a közönség, a médiarendszer, a gazdasági és társadalmi környezet relációjában (Hall 1980).

Hall munkája alternatívaként született egyébként, a médiakutatásban mindezidáig használatos elméletekre, mint az inger-válasz modell (*stimulus-response*) illetve a szöveg-szágelméleti modell (*uses-gratifications*). Kiindulópontja az a szemiotikai alapvetés, hogy a válasz koncepció alapját is képező egyszerű kommunikációs modellnek megfelelően a kommunikáció maga az adó általi kódolás — vevő általi dekódolás viszonyára lennének redukálható, mely folyamat során az üzenet tartalma és annak jelentése mindkét fél számára azonos. A jelentések átvitelét ez esetben például a nyelv mint semleges médium látná el, semmit hozzá nem téve az eredetileg szándékolt tartalomhoz, vagy elvéve abból.

Maga a kódolás folyamata nem egyszerűen a jelentések közvetlen lefordítása egy „technikai” közvetítő közegbe — itt lehet akár a nyelvre gondolni, akár vizuális formákra, de természetesen a szó szorosabb értelmében technikai eszközökre is, mint a nyomtatott papír, a televíziós vagy rádiójel —, mely lefordítás során pusztán a forma változik, a tartalom nem. Hall szerint éppen ennek a „fordításnak” a folyamata érdekes a médiaelemzés szempontjából. A kódolás mint a médiatekermek előállításánál, ráan több tényező játszik meghatározó szerepet. Egy részük az előállítás anyagi-környezeti feltételeiben manifesztálódik; ide tartoznak a szervezeti környezet, a technikai lehetőségek, a munka gyakorlati megszervezése, a rutinfolyamatok, de a szakmai konvenció és hagyományok is. Ugyanakkor ezekkel kölcsönhatásban a kódolás egyfajta értelmi struktúrába való beágyazást is jelent, ami a világ ábrázolásának valamiféle domináns módját eredményezi.

Egy példával megvilágítva: a hírműsorokban a szűkebb-tágabb környezet egyes eseményei kerülnek bemutatásra. A kapcsolatot az esemény maga és a róla készült hír között nem közvetlen, a híradás nem az esemény „objektív” leírása, illetve lefordítása a médium számára megfelelő kódok halmazára, a televízió esetében például egy narratív kísérlettel ellátott rövid filmes összeállításra. A befogadó előtt megjelenő hír az adott történet egy konstrukciója. A konstrukciót befolyásolják a produkciós folyamat során rendelkezésre álló technikai lehetőségek: gondoljuk itt például a televízió olyan lehetőségeire, mint a helyszínről a történéssel szinte egyidőben küldött kép- és hanginformációk, melyek az elmúlt évek háborús közvetítései kapcsán újra és újra széleskörű viták tárgyává váltak. Befolyásoló tényező az is, hogy milyen szervezeti keretek között dolgozik az adott médium: más lehetőségei vannak például a világszerte kiépített tudóstól hálózattal rendelkező CNN televíziós csatornának, mint egy kis ország kis közszolgálati adójának. A konstruálás folyamata függ attól is, hogy milyen értelmezési keretek állnak rendelkezésre az adott esemény jelentéstartalommal való megtöltéséhez. Hiszen — mint Volosinov munkája kapcsán kitértem rá — a jelzés csak akkor válik jellel, ha jelentés köthető hozzá, így egy esemény önmagában, fizikai lefolyásában még nem hordoz értelmet, csak akkor, ha „történet” születtik róla. A televíziós csatorna tehát történetet konstruál és közvetít, visszanyúlva a társadalomban működő értelmezési struktúrákhoz. A lehetséges jelentéstartalmak pedig, mint erről fent szintén szó volt, a társadalom hatalmi viszonyai által szabályozott érdekesítettük-özések tárgyai: a „mi is történt valójában” kérdésre adható válasz meghatározása a valóság definiálásának jogát jelenti. Vagyis a hírműsorban megjelenő történet szövevényes érdekek és technikai feltételek kölcsönhatásának leképeződése.⁸

8 A hírek témaköréhez lásd: Hartley (1982); Eldridge (1993); Hall (1973a); Hall (1973b)

emancipatorikus elem meghatározó a cultural studies-ban, végső soron ebben rejlik ugyanis a szubjektum cselekvési lehetősége. Ezen a ponton különbözik a kritikai kultúrákutatás alapvetően a szintén brit gyökereű *Screen* elméletől. Az elmélet a nevével aról a folyóiratra l kapta, melynek lapjain kibontakozott a vita a szöveg és befogadó viszonyáról. A pszichoanalitikus gyökerei, a filmelemzésből származó elmélet a befogadó szerepét annyiban passzívnak tekinti, hogy felfogása szerint a szubjektum számára a szöveg maga kínál bizonyos pozíciókat mint átvehető identifikációs lehetőségeket. A szöveg dominanciája abszolút: mindig egyértelművé teszi, hogyan kell érteni. A textuális determinizmus kritikájaként többek között a szubjektum fogalmának ahisztorikussága és a kontextus teljes figyelmen kívül hagyása fogalmazódott meg.

Hall az *encoding/decoding* modellről szóló írásában a lehetséges olvasatok három, weberi értelemben vett ideáltípusát különbözteti meg abból a szempontból, hogy milyen viszonyban áll a befogadó a domináns ideológiával. A domináns olvasat (*dominant position*) keretében a befogadó a kódolások szándékolt jelentéstartalmát dekódolja, tehát azt érti meg és fogadja el, amit mondani „akartak” neki (az akarat, intenció itt most meglehetősen tág értelemben használt fogalom). A tárgyalások olvasatban (*negotiated position*) ugyan a domináns értelmezési keret alapvetően nem kérdőjeleződik meg, de annak egyes elemei a helyzetnek — a befogadó helyzetének — megfelelően megváltoznak, átértelmeződnek. Az ellenzéki olvasat (*oppositional position*) ezzel szemben ugyan megérti a szöveg által közvetített domináns olvasat egész tartalmát, mégis teljes mértékben elveti azt, és egy ellentétes keretbe helyezte interpretációt dolgoz ki. A leggyeszerűbb példaként lehet itt megemlíteni, ha egy szöveget az olvasó manipulativnak titulál és ellenolvasatát fogadja el jelentésként. Az ilyen konstelláció jól ismert a médiafogyasztásban a totalitáriánus államberendezkedés keretei között.

Hall tipológiáját több kritika érte például azért, mert fogalmi nem tisztázottak, nem egyértelmű, hogyan lehet a domináns olvasatot meghatározni, pontosan mi a szerepe az intenciónak. Morley kutatásában empirikusan tesztelte Hall tipológiáját és megállapította, hogy az önmagában túlságosan leegyszerűsíti a problémát. Morley vizsgálata nem igazolta Hall azon feltevését sem, hogy egy adott társadalmi réteghez való tartozás meghatározóan befolyásolja, hogy a három pozíció közül melyiket fogadja el a befogadó a szöveggel szemben. Így végül ő a diskurzuselmélet keretei között nem a befogadó kategorizálását helyezte a középpontba, hanem arra a folyamatra koncentrált, amely során egy témát tárgyalásnak a társadalomban (Morley 1992). Mondhatjuk, hogy minden olvasat tárgyalásos olvasat, amennyiben a befogadó saját helyzetéhez alakítja a domináns olvasatot. A kritikus pontok ellenére Hall modellje fontos alapját képezi az aktív recepciós folyamat további vizsgálatainak.

A befogadó mint aktív cselekvő koncepciójával összefonódva még két fogalom jelentőségét kell kiemelni. Mindkettő a populáris kultúra kutatásának fontos eleme: az örömrészlet/szórakozás (*pleasure*), illetve az ellenállás. A kulturális termék fogyasztásakor érzett öröm jelenti az (újra)felfedezés, megerősítés, interpretálás, megértés örömeit, azonban ez nem a szöveg közvetlen folyománya, hanem a befogadó aktív tevékenységéből, a szöveg és saját helyzetének egymásra vonatkoztatásából eredeztethető.⁹ Ez az örömrészlet szolgálhat az ellenállás bázisával, ugyanis kibújik a hatalom ellenőrzése alól. Emancipatív potenciálja éppen abban rejlik, hogy a befogadó olyan olvasatokat hoz létre, melyek összeegyeztethetők saját élettapasztalataival, ugyanakkor értelmet — értelmezési keretet — nyújtanak mindennapjainak gyakorlathoz. Ebben az összefüggésben érdemes elgondolkozni arról, miért lehet sikeres a felső

⁹ Mint erre Ien Ang a Dallas nézőről írt tanulmányában rámutat, Sue Ellen (magyarul Samantha) Ewing figurája éppen azért annyira népszerű a női nézők körében, mert egy a nők életében jól ismert ellentmondásos alaphelyzetet fogalmazódik meg benne. Lásd Ang 1985.

Azokban téves redukcionizmus lenne mindezt úgy érteni, hogy egy gazdasági érdekcsoport — esetleg egy megfelelő politikai lobbival korlátlan — meghatározná, hogy milyen hírt láthatunk, illetve hogyan kerülnek ábrázolásra az események. A valóság konstruált mivoltára vonatkozó tézis semmiképpen nem keverendő össze a manipulációs fogalmával. Már csak azért sem, mert ha a manipuláció mint a valóság bemutatójának érdekeik által vezérelt elferdítését határozzuk meg, ezzel implicita feltételezzük, hogy létezik egy objektív, érdekektől mentes, „igaz” ábrázolási mód is. Az érdekek, értelmezési struktúrák, jelentéstartalmak és valóságkonstrukciók, illetve a médiadiagrammék közötti összefüggés ennél sokkal összetettebb és sok esetben rejtettebb. Bennett egy tanulmányában például a médiában megjelenő hírközvetítés valóságdefinícióját szerepének három szintjét különbözteti meg: (1) az úgynevezett propagandafunkció, vagyis egy politikai csoport érdekeit szolgáló szintet; (2) a társadalom egészére vonatkozóan a médiának azt a tevékenységét, hogy egyes csoportokat margiálisnak tartson, és domináns szociális normák erősítéséről; (3) végül olyan, nem tudatos, hanem a domináns szociális normák erősítéséről; (4) végül olyan, nem tudatos, tudatosított vagy kevésbé tudatosított korlátok határolják is be a különböző struktúrák befogadottságoknak megfelelően, akkor sem totális determinációról van szó, hanem a médiatermek aktív feldolgozásáról és a jelentés felőli döntéséről. Ez az

Ezzel együtt a kódolás folyamata olyan egyéb gyakorlatokba van beágyazva, melyek éppen a konstruáltság elleplezésére irányulnak. Szemiotikailag fogalmazva: egy eseményről kerül a jel és a jelzett közé. Az eseményről látott híradás mint maga az esemény direkt ábrázolása kerül előnk. A televízió működése különösen jól szemlélteti a naturalizálás ezen folyamatát: a kép- és hangfelvevő rendszer mint meghosszabbított érzékszervek azt a benyomást keltik, mintha a néző valóban szem- és fültanúja lenne az eseményeknek, ezzel saját maga „reális” képet tudna szerezni arról, ami történik, s maga a televízió csak mint semleges technikai segédesszköz játszana szerepet.

Összegezve: a kódolás nagyon is meghatározó tehát az üzenet tartalma szempontjából, sőt, elválaszthatatlan attól. A médiaelemzés egyik oldala annak a folyamatnak a vizsgálata, ahogy a kódolás zajlik.

A dekódolás folyamata bizonyos fókig párhuzamosan írható le a kódolással. Stuart Hall modelljének sarokköve az, hogy a dekódolás, avagy például a média esetében a befogadás (recepció) nem passzív folyamat, melyben pusztán egy „technikai” lépésről, a jelek egyértelmű lefordításáról van szó. A szemiotikai processzusnak megfelelően különböző, sokszor egymásnak ellentmondó jelentéstartalmak rendelkeznek a kódokhoz a megértés során. Hogy a befogadó számára végül is mit jelent az adott hír, az nem pusztán egyéni beállítottsága eredménye. Így nem lehet egyszerűen a pszichológia feladatkörébe utalni annak vizsgálatát, hiszen az egyéni életrajzi adottságok mellett társadalmi meghatározottsága is van. Másrésztől persze ez azt is jelenti, hogy a gazdasági „túldetermináltságot” hirdető értelmezésekkel ellentétben az osztály vagy réteg szerinti hovatartozáshoz hasonló, általánosan megfogalmazott társadalmi-gazdasági státuszról még semmiféle egyértelmű következtetés nem vonható le arról, hogy milyen egyéni olvasata van a médiaszövegnek. Hasonlóan a kódoláshoz, a dekódolás is a tényezők széles köre játszik szerepet: a társadalom domináns jelentéstartalmai illetve a hozzájuk fűződő viszony, mely másrészt kölcsönhatásban áll az egyén hatalmi, struktúrában elfoglalt helyével; a befogadás materiális körülményei; a szociális környezet; a médiafogyasztási szokások; az a cselekvési rutin, melybe a fogyasztás beágyazódik stb. Ugyanakkor fontos még egyszer hangsúlyozni, hogy a folyamat a befogadó aktív közreműködésével zajlik. Még ha döntési terét számára tudatosított vagy kevésbé tudatosított korlátok határolják is be a különböző struktúrák befogadottságoknak megfelelően, akkor sem totális determinációról van szó, hanem a médiatermek aktív feldolgozásáról és a jelentés felőli döntéséről. Ez az

tízezer körében játszó nyugati sorozat a magyar társadalom széles rétegeiben, amikor az emberek jelentős részének életrealitásához kevés gyakorlati köze van az ott ábrázoltaknak, másfelől azonban miért vált ki a reklámból jól ismert — és az életrealitástól ugyanolyan távol álló — modellisépség, tusarkon takarító házi-asszony.

Az alternatív olvasat és a belőle származó öröm jelentőségére a hatalmi struktúrákkal szembeni ellenállásban John Fiske tanulmánya nyújt empirikus példát (Fiske 1987). Fiske azt mutatja be a popsztár Madonná mint kulturális jelenség elemzése nyomán, hogy miként válik a tömegkultúra-ipar terméke, egy popénekesnő a fiatal lányrajongók szubverzív olvasatában a patriarális társadalmi struktúrát megkérdőjelező figurává ázáltal, hogy az interpretáció keretét nyújt a női sexualitást olyan tárgyialására, melyre a patriarális keret nem alkalmas. Hasonló módon mutatta meg kutatásában Angela McRobbie, hogy miként hoznak létre fiatal lányok a patriarhálistis struktúrával szembehelyezett olvasatot a *Flashdance* című filmről úgy, hogy a női test és tánc szerepét nem a hegemoniális diskurzus kontextusában értelmezik, hanem a tánc során érzett öröm kapcsán a női sexualitást saját jogán létező, a férfiútól független interpretációjával szolgálják (McRobbie 1984).

Médiaelemzés

A fentiekben igyekeztem felvázolni a kritikai kultúrakutatás néhány fontos elméleti pontját. Természetesen több elem maradt kifejtetlenül, ilyen például a szubjektum meghatározottságának kérdése, vagy az, hogy hol húzódik a szöveg határa. A poliszémia nem jelenti azt, hogy a szöveg bármit jelenthet, ugyanakkor a jelentés határait, mint Hall rámutat, a kulturális kontextus határozza meg. A kérdés megoldatlan volta akkor válik igazán láthatóvá, ha a kultúrák közi kutatásban kezdünk gondolkodni, vagyis azt vizsgáljuk, hol a szöveg határa egy multikulturális társadalomban.

Mit jelent mindez a médiaelemzés szempontjából? A média definíciója szintúgy keveset meghatározható, mint más fogalmak a kritikai kultúrakutatásban. Általánosan szólva azt lehet mondani, hogy a média nem egy az egyben mutatja be a valóságot, sőt erre nem is lenne képes; valódi feladata a kulturális jelentéstartalmak körözötésének biztosítása. Ilyen szempontból kétségkívül nagyon jelentős társadalmi integráló erő. Fiske és Hartley könyvükben (1978) a televízió vonatkozásában bárdi élet tapasztalatait és eseményeit egy sajátos jelrendszerre fordítja le, mint ahogy a bárdok is megénekeltek koruk hőstetteit és mindennapjait, illetve azt, hogy inkább szövebeliséggel, mint írásbeliséggel operál, és a széles közönséget mint kollektívát szólítja meg. A bárdi funkcióhoz hozzátartozik még — és ezen a ponton a meghatározás részint egyéb médiumokra is vonatkoztatható — hogy a valóságról alkotott társadalmi konszenzus mint magától értetődő dolog artikulálódik rajta keresztül, melyhez ugyanakkor a befogadó sokféleképpen viszonyulhat. A társadalom tagjai a médian keresztül részévé válnak egy általános kommunikációnak, így kulturális identitásuk kialakításában, a társadalomba való integrálásában meghatározó a média szerepe.

Ami a média függetlenségét illeti, nem lehet arról beszélni, hogy egyéb társadalmi összefüggések közvetlenül és kizárólagosan meghatározzák a termékek tartalmát. Létezik egy immanens logika a médian és annak egyes ágain belül is, mely a „külső” környezettel kölcsönhatásban konstruálja a valóságról ábrázolt képet. Ugyanígy nem lehet arról sem beszélni, hogy a befogadótól független lenne a média. Itt nemcsak a kereskedelmi érdekekre kell gondolni, hanem arra is, hogy a jelentéstartalmak továbbítása szempontjából a média rá van szorítva arra, hogy a társadalmi konszenzus szé-

lesebb körben elfogadott elemeivel operáljon. A heterogén közönség megcélzása okán pedig arra is ügyelni kell, hogy a szövegben megfelelő értelmezési játéktér nyíljon.

Miután a szöveg csak a tágn értelmezett szöveg-környezetben nyeri el jelentését, fontos rámutatni, hogy kontextustól elválasztott elemzése komoly ismeretelméleti csapdát rejt magában, pláne ha a szöveg maga is továbbítható egységekre bontódik — ahogy ez például a klasszikus kvantitatív tartalomelemzés során történik. Kérdés ugyanis, hogy ha meg is határozzuk egy bizonyos kifejezések együttes előfordulását, mit mondhatunk valójában azok jelentéséről, illetve megpróbáljuk-e mi magunkat, kutatókat, kontrollálatlan módon és a szükséges öreflexió nélkül a saját olvasatunkat. Ha tehát a média nem a valóságot mutatja be, hanem a fentiek értelmében a valóság konstruálóját tárja a befogadó elé, és ez a konstrukció elemmondásokkal és alternatív olvasatokkal van tele, akkor az elemző kérdésének nem annak kell lennie, hogy mi a különbség a „valóság” és a média által bemutatott világ között, hanem annak, hogy milyen ez a bemutatott világ mint önmaga referenciája, hogyan jön létre és mit jelent a befogadók számára. A médiatermek-előállítás-befogadás háromszög határozza meg a kontextust, ennek vizsgálata legyen hát a kulturális jelenség elemzésének lényege. Ennek megfelelően nem univerzális (illetve annak definiált) esztétikai és morális kategóriák a meghatározóak, hanem ezek társadalmi beágyazottsága és a hatalmi viszonyok bennük való leképeződése.

A kérdésfeltevés komplexitásának megfelelően Fiske nyomán két, egymással összefüggő módszertani stratégia játszódik a kritikai kultúrakutatásban jelentős szerepet: a szöveg szemiotikai elemzése és a befogadás folyamatának az etnográfiahoz közelálló vizsgálata (Fiske 1987:272). Az előbbi célja annak feltárása, hogyan függ össze a szöveg struktúrája a társadalom hatalmi struktúrájával, milyen lehetséges olvasatok kínálkoznak ennek függvényében. Ezzel összefüggésben — és ez bizonyos fokig túlmutat a technikai és egyéb materiális körülmények határozzák meg. Ez a vizsgálat természetesen nem egyszerű feladat. A gyakorlati megvalósítás során már az első lépésnél problémába ütközik a kutató: hogyan is húzza meg a kontextus határát? Minden összefüggő mundenne? Vagy egyéb — például praktikus — szempontok alapján önkényesen húzható meg a határ aközött, ami még figyelembe veendő kontextus-ként, és aközött, ami már nem? Nem tükrözi-e a döntés túlságosan is a kutató szubjektív preferenciáját? Erre a problémára nehéz általános érvényű megoldást kínálni. Mindenképpen lényeges szerep hárul a kutató öntreflexiójára a kutatás során. Az, hogy a kutató minél teljesebben tudatosítsa saját, részben implicit előfeltevéseit és ezek hatását, illetve tartsa szem előtt saját társadalmi pozíciójának meghatározó voltát, ugyanolyan fontos része a kutatási projektnek, mint a tudományos következtetések logikai szabályszerűségei szerinti összefüggések felállítása és az elemzés magamencsak a kritikai kultúrakutatásra érvényes ez, bár más összefüggésben ritkán szorított téma lenni.

Már említett cikkében Fiske a televízióelemzés kapcsán a szöveg három szintjének relevanciájára mutat rá:

· a primer szöveg a képernyőn, mint a kulturális ipar terméke, ezen kulturális ipar termékeinek összefüggésében;

· egyéb, szintén a kulturális ipar keretei között készült szövegek, mint például a kommentárok, kritikák, de akár a pletykák, a rajongók számára készült magazinok hírei is;

· azok a szövegek, melyeket maguk a befogadók készítettek, például levelek, vagy akár — haladva a korrál — Internet-ábrázolások, rajongói oldalak, newsgroupok stb. (Fiske 1987:285-286).

Míg a két első arra utal, hogy milyen olvasatok kínálkoznak a szövegben az adott társadalmi-kulturális kontextusban az adott hatalmi viszonyokkal összefüggésben,

addig a harmadik annak elemzéséhez járul hozzá, hogy milyen olvasatokat készítenek a befogadók, mit jelent nekik az adott szöveg, milyen módon teremtettek konzenziszt szemelvényes társadalmi tapasztalataik és a szöveg által közvetített ideológia közt, mennyire állnak ellen az ideológiának szubverzív olvasatok készítésével. További elemei lehetnek a befogadókra irányuló kutatómunkák a velük készült interjúk, csoportviták, a kulturális praxis megfigyelése. Ez utóbbi a cultural studies-on belül jelentős tradícióra tekint vissza, például a szubkulturálatudományban. Ugyanakkor Hartley egyik könyvében felveti, hogy ez az antropológiai ihletésű, a kulturális gyakorlat megfigyelését, leírását és értelmezését célzó kutatói módszer figyelmen kívül hagyhatja az olvasatok készítésének tudatos, jelentéstartalommal ellátott aspektusát (Hartley 1992). Úgy érvel, hogy a divat vizsgálatok sem a ruhákat hordozó manóknak meztelen teste áll az elemzés központjában. A divat kötődik ugyan a testhez, de kívül áll rajta, és az antropológiai alapú média-befogadó kutatás hibát követ el, amikor túlságosan is arra törekszik, hogy „belelásson” a testbe. Hartley saját szavaival: „Saját szerény javaslatom az volna, hogy a televízió közönségét ne kezelje senki helyi meztlen, törzsi, fetisizált testként, inkább tekintsük megformált jelentések vi-selőjének, mely jelentések, mint a ruhák, egyszerre hordoznak publikus és magán, személyes és gazdasági, valós és retorikai jegyeiket” (Hartley 1992:98).

Lezárásként a kritikai kultúratudatás két egymással összefonódó lényegi elemét szeretném még egyszer hangsúlyozni. Egyrészt azt, hogy a kultúra mindig politikus, mert minden szöveg politikai jelentéstartalommal bír, amennyiben a jelentések harcának középpontját képezi és magán viseli a hatalmi struktúrák jegyét. Ugyanakkor a befogadók saját társadalmi tapasztalataiknak megfelelően önálló olvasatokat készítenek a szövegekről, ellenállhatnak a szöveg kínálta jelentéseknek, ellenolvasatokat készíthetnek, és így módon szembehelyezkednek a domináns ideológiával. Fiske-t idézve: „A Frankfurti iskola kultúrpesszimizmusa ellenére, annak ellenére, hogy az ideológiának hatalmában áll reprodukálni önmagát tárgyaiban, végül a domináns osztályok hegemónikus erje ellenére az embereknek mégis sikerül megalkotniuk saját jelentéseiket, sikerül az ipar által kínált kultúrát belül, sőt gyakran annak ellenében megkonstruálni saját kultúrájukat. A kritikai kultúratudatás, a cultural studies ezt a kulturális demokráciát szeretné működésében megérteni és bátorítani” (Fiske 1987:286).

Irodalom

- Althusser, Louis (1977): *Ideologie und ideologische Staatsapparate*. Berlin: VSA.
- Ang, Ien (1985): *Watching Dallas. Soap Opera and the Melodramatic Imagination*. London: Methuen.
- Barthes, Roland (1964): *Mythen des Alltags*. Frankfurt a.M.: Suhrkamp.
- Barthes, Roland (1979): *Elemente der Semiotik*. Frankfurt a.M.: Suhrkamp.
- Bennett, Tony (1982): Media, 'reality', signification. In: Gurevitch, Michael & Bennett, Tony & Curran, James & Woollacott, Janet (szerk.): *Culture, Society, and the Power*. London: Routledge.
- Eldridge, John (Hrsg.) (1995): *Getting the Message: News, Truth, and Power*. London: Routledge.
- Fiske, John (1987): *British Cultural Studies and Television*. In: Allen, Robert C. (szerk.): *Channels of Discourse: Television and Contemporary Criticism*. Chapel Hill/London: University of North Carolina Press, 254-290. o.
- Fiske, John/Hartley, John (1978): *Reading Television*. London: Routledge.
- Göttlich, Udo (1996): *Kritik der Medien Reflexionsstufen kritisch-materialistischer Medientheorien am Beispiel von Leo Löwenthal und Raymond Williams*. Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Gramsci, Antonio (1970): *Filozófiai írások*. Budapest: Kossuth.
- Hall, Stuart (1973a): A world at one with itself. In: Cohen, Stanley & Young, Jock (szerk.): *The Manufacture of News*. London: Constable, 85-94. o.
- Hall, Stuart (1973b): The Determinations of News Photographs. In: Cohen, Stanley & Young, Jock (szerk.): *The Manufacture of News*. London: Constable, 176-190. o.
- Hall, Stuart (1980): Encoding/Decoding. In: Hall, Stuart & Hobson, Dorothy & Lowe, Andrew & Willis, Paul (szerk.): *Culture, Media, Language. Working Papers in Cultural Studies 1972-79*. London: Routledge, 128-138. o.
- Hall, Stuart (1981): Cultural Studies: Two Paradigms. In: Bennett, Tony & Martin, Graham & Mercer, Collin: *Woollacott, Janet (szerk.): Culture, Ideology, and Social Process: A Reader*. London: Open University Press, 19-37. o.
- Hall, Stuart (1996): Signification, Representation, Ideology: Althusser and the Post-Structuralist Debates. In: Curran, James & Morley, David & Walkerdine, Valerie (szerk.): *Cultural Studies and Communications*. London: Edward Arnold, 11-34. o.
- Hartley, John (1982): *Understanding News*. London: Methuen.
- Hartley, John (1992): *The Politics of Picture. The Creation of the Public in the Age of Popular Media*. London: Routledge.
- Hepp, Andreas (1999): *Cultural Studies und Medienanalyse*. Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Hoggart, Richard (1957): *The Uses of Literacy*. London: Chatto & Windus.
- McRobbie, Angela (1984): Dance and Social Fantasy. In: McRobbie, Angela & Nava, Mica (szerk.): *Gender and Generation*. London: Macmillan, 130-161. o.
- Morley, David (1992): *Television, Audiences, and Cultural Studies*. London: Routledge.
- Saussure, Ferdinand de (1967): *Grundfragen der allgemeinen Sprachwissenschaft*. Berlin: Walter de Gruyter.
- Thompson, Edward P. (1968): *The Making of the English Working Class*. Harmondsworth: Penguin.
- Turner, Graeme (1990): *British Cultural Studies. An Introduction*. London: Routledge.
- Volosinov, Valentin N. (1975): *Marxismus und Sprachphilosophie Grundlegende Probleme der soziologischen Methode in der Sprachwissenschaft*. Berlin: Ullstein.
- Vörös, Miklós/Nagy, Zsolt (1995): Kultúra és politika a mindennapi életben. Bevezetés a kritikai kultúratudatásba. *Replika 17-18*.
- Williams, Raymond (1961): *The Long Revolution*. London: Penguin.
- Williams, Raymond (1962): *Communications*. Harmondsworth: Penguin.
- Williams, Raymond (1971): *Culture and Society. 1780-1950*. Harmondsworth: Penguin.
- Williams, Raymond (1976): *Keywords. A Vocabulary of Culture and Society*. London: Fontana/Croom Helm.
- Williams, Raymond (1977): *Marxism and Literature*. Oxford: Oxford University Press.
- Williams, Raymond (1981): *Culture*. Glasgow: Fontana.